

ZAGADNIENIE ADAPTACJI

Posoborowe księgi liturgiczne przewidują możliwość uwzględnienia elementów kultury narodowej.

Polska w zaraniu swoich dziejów przyjęła chrześcijaństwo w obrządku rzymskim i polska kultura ukształtowała się pod wpływem liturgii łacińskiej. Najcenniejsze nasze rękopisy, to księgi liturgiczne. Najdawniejsze zabytki języka polskiego to pieśni, formuły modlitewne i katechizmowe związane tylko w tych dziedzinach, w których liturgia rzymska od dawna dopuszczała odrębności krajowe. Z krajów Europy środkowej Polska przyjęła obrzędy związane z Bożym Grobem i rezurekcją. Powstały diecezjalne zwyczaje związane z zawieraniem małżeństwa i pogrzebem. W późniejszym okresie powstała różna od rzymskiej forma obrzędu chrztu, bierzmowania, pokuty i namaszczenia chorych.

Polskie tradycje zostały uwzględnione przy redagowaniu nowych ksiąg liturgicznych. Niewątpliwie będą powstawały nowe śpiewy i modlitwy związane z tymi obrzędami, bo język żywy będzie się domagał modernizacji formuł liturgicznych. Będzie to zadanie przyszłych pokoleń, które na polskiej ziemi będą pielgrzymowały do wiecznej ojczyzny.

Tyniec

O. FRANCISZEK MAŁACZYŃSKI OSB

Ks. Władysław Głowa

ODNOWA LITURGII W SEMINARIACH DUCHOWNYCH

Kościół podejmując wielkie dzieło odnowy liturgii, z naciskiem podkreślił, że zamierzonych rezultatów związanych z tą odnową nie będzie, „jeżeli najpierw sami duszpasterze nie będą przeniknięci duchem i mocą liturgii i nie staną się jej nauczycielami” (KL 14). Stąd też niezwłocznie zwrócono uwagę na Seminarium Duchowne, dostarczające ciągle Kościołowi duszpasterzy i teologów. Tutaj właśnie odnowa liturgii musiała znaleźć mocny punkt oparcia. Należało zreformować zarówno nauczanie liturgii, jak i jej sprawowanie, a nawet całemu wychowaniu seminaryjnemu nadać kierunek liturgiczny.

I. ODNOWA LITURGII W ZAKRESIE NAUCZANIA

Liturgia traktowana drugorzędnie oraz wykładana zasadniczo tylko od strony rubrycystycznej i częściowo historycznej domagała się gruntownej reformy. I dlatego już w Konstytucji o liturgii (4 XII

1963 r.) znalazło się odpowiednie postanowienie: „W Seminariach i zakonnych domach studiów naukę świętej liturgii należy zaliczyć do przedmiotów koniecznych i ważniejszych, na wydziałach zaś teologicznych do przedmiotów głównych, a wyklądać ją z uwzględnieniem zarówno aspektu teologicznego i historycznego, jak i duchowego, duszpasterskiego oraz prawnego” (KL 16). W tej samej Konstytucji liturgicznej postawiono pewne wymagania wykładowcom liturgii odnośnie fachowego przygotowania (KL 15). Natomiast od wykładowców innych przedmiotów, zwłaszcza teologii dogmatycznej, Pisma świętego, teologii życia wewnętrznego i pastrolanej żądano, aby w swoich wykładach tak uwydatniali misterium Chrystusa i dzieje zbawienia, aby jasno uwidocznili się związek tych przedmiotów z liturgią i jedność formacji kapłana (KL 16). Za dwa lata, 28 X 1965 r., w dekreście Soboru Watykańskiego II o formacji kapłańskiej *Optatam totius*, przypomniano, że „Liturgii świętej, którą za pierwsze i niezbędne źródło ducha prawdziwie chrześcijańskiego winno się uważać, należy uczyć po myśli artykułów 15 16 Konstytucji o Świętej Liturgii” (nr 16). A następnie tego samego roku (1965), 25 grudnia, Kongregacja dla Seminariów i Uniwersytetów wydała „Instrukcję o liturgicznym wychowaniu alumnów” oraz Dodatek do niej („Wytyczne kursorycznego wychowania liturgicznego alumnów”), w którym znajduje się wykaz materiału do wykładów w czasie studiów seminaryjnych. Cały materiał wykładowy z zakresu liturgii podzielono na cztery części. Pierwsza, obejmująca „Pojęcie i zasady” składa się z pięciu artykułów, a mianowicie: „Istota liturgii i jej znaczenie w życiu Kościoła”, „Władza kompetentna w sprawach liturgicznych i prawo liturgiczne”, „Natura liturgii — jako czynności hierarchicznej i społecznej”, „Charakter dydaktyczny i duszpasterski liturgii” i „Pojęcie odnośnie historii liturgii”. (Liturgia pierwszych wieków, Rodziny liturgiczne, Rozwój liturgii rzymskiej do XIII w., Reforma liturgiczna na Soborze Trydenckim, Rozwój liturgii w XVII i XVIII w., Odnowa liturgiczna Soboru Watykańskiego II i jej przygotowanie przez św. Piusa X, Piusa XI i Piusa XII). Materiał części drugiej, mówiący o Mszy świętej i kulcie Eucharystii, mieści w sobie trzy zasadnicze zagadnienia: „Pojęcie ogólne o Mszy św.”, „Poszczególne części Mszy św. i jej obrzędy” i „Kult Eucharystii poza Mszą świętą”. W części trzeciej, mówiącej o innych Sakramentach i Sakramentaliach, materiał podzielono według następujących działów: „Inicjacja chrześcijańska”, „Święcenia”, „Małżeństwo i dziewictwo”, „Liturgia zakonna”, „Liturgia śmierci chrześcijańskiej” i „Sakramentalia” (procesje, pielgrzymki, błogosławieństwa). Wreszcie część czwarta — „Uświęcenie czasu”, rozpoczyna się od omówienia Dnia Pańskiego, a później jest o Roku kościelnym i o uświęceniu godzin dnia (brewiarza).

6 stycznia 1970 r. Kongregacja do Spraw Wychowania Katolickiego opublikowała *Ratio Fundamentalis Institutionis Sacerdotalis*. W oparciu o ten dokument, Konferencja Episkopatu Polski, opracowała

Ratio Institutionis Sacerdotalis pro Polonia, które zostało zatwierdzone przez wspomnianą Kongregację, 15 IX 1971 r., na okres sześciu lat. Po drobnych uzupełnieniach wprowadzonych do tegoż *Ratio*, zatwierdzano je kolejno w roku 1977 (10 XI) i 1983 (29 X). Na temat liturgiki w Seminarium Duchowym *Ratio Institutionis Sacerdotalis pro Polonia* mówi: „Liturgika jest jednym z głównych przedmiotów nauczania seminaryjnego. Ona daje jasną wizję Odkupienia. Liturgikę należy wykładać z uwzględnieniem aspektu zarówno teologicznego jak i duchowego, duszpasterskiego oraz prawnego (RFIS, nr 79). Całe wychowanie liturgiczne alumnów ma się odbywać zgodnie z zasadami podanymi w Instrukcji o liturgicznym wychowaniu alumnów, wydanej przez ówczesną Św. Kongregację dla Seminariorów i Uniwersytetów, dnia 25 grudnia 1965 r. Należy też zaznajomić alumnów z zasadami odnowy liturgicznej, aby lepiej umieli właściwie zrozumieć treść paschalnego misterium Chrystusa”¹. Dla liturgiki przeznaczono jedną godzinę tygodniowo przez sześć lat studiów seminaryjnych. Powszechnym kursom przydzielono do omówienia następujące zagadnienia:²

Kurs I: 1. Pojęcie liturgii. Definicja liturgii. Pojęcie kultu, jego akty, przedmiot i cechy. Cel liturgii. Liturgia a pobożność prywatna. 2. Prawodawstwo liturgiczne. Władza ustawodawcza w liturgii. Księgi liturgiczne. Język liturgii. Rubryki. Zwyczaj w liturgii.

Kurs II: 1. Historia liturgii: Źródła liturgii, liturgia żydowska, grecka, rzymska. Rozwój liturgii w pierwszych wiekach. Rodziny liturgiczne: wschodnie i zachodnie. Liturgia rzymska IV—VIII wieku. Rozwój liturgii rzymskiej w średniowieczu. Reforma liturgiczna Soboru Trydenckiego. Ruch liturgiczny. Reforma liturgii po Soborze Watykańskim II. Historia liturgii w Polsce. 2. Symbolika liturgiczna: Znaczenie, źródła, funkcje i cechy symbolu liturgicznego: gesty liturgiczne, elementy naturalne, formy słowne, Kościół i jego wnętrze, paramenty i naczynia liturgiczne.

Kurs III: 1. Heortologia: a) Rok liturgiczny, jego istota i struktura, b) Tydzień chrześcijański, c) Proprium de tempore. 2. Rubryki. Część ogólna rubryk. Nowy kalendarz liturgiczny. Normae Universales Anni Liturgici.

Kurs IV: Msza święta: a) Nazwy, rodzaje Mszy św., b) Rozwój historyczny, c) Struktura Mszy św. d) Wyjaśnienie historyczne poszczególnych części Mszy św. a) Rubryki mszalne (Institutio Generalis Missalis Romani).

¹ *Zasady formacji kapłańskiej w Seminarjach Duchownych w Polsce*. Tekst uzgodniony z tekstem łacińskim, zaaprobowany przez Kongregację do Spraw Wychowania Chrześcijańskiego na sześć lat pismem z dnia 10 listopada 1977 r., maszynopis, bmw, s. 51.

² Tamże, s. 51—53.

Kurs V: Breviarz: rozwój historyczny, poszczególne godziny, zasadnicze części modlitwy brewiarzowej. Rubryki brewiarzowe (Institutio Generalis de Liturgia Horarum).

Kurs VI: 1. Sakramenty Święte: a) Znaczenie Sakramentów w życiu Kościoła, b) Poszczególne Sakramenty: rozwój historyczny, aspekt teologiczny, zmiany obrzędowe według Konstytucji o Liturgii świętej.

2. Sakramentalia: a) Poświęcenia i błogosławieństwa, b) Egzorcyzmy, c) Procesje, d) Liturgia zmarłych.

3. Rubryki: a) Sposób udzielania Sakramentów, b) Ćwiczenia praktyczne, c) Celebracja Mszy Świętej (ćwiczenia praktyczne).

Nowym dokumentem Kongregacji do Spraw Wychowania Katolickiego, poświęconym całkowicie liturgii w Seminarjach Duchownych, była „Instrukcja o liturgicznym wychowaniu w Seminarjach Duchownych”, z 3 VI 1979 r. Jest tu mowa najpierw o „życiu liturgicznym Seminarium, a następnie o wykładach świętej liturgii w Seminarjach. Na końcu tej Instrukcji znajduje się Dodatek, podający materiał wykładowy z liturgii, podobnie jak to było w Dodatku do „Instrukcji o liturgicznym wychowaniu alumnów” z roku 1965.

Nawet pobieżne prześledzenie dokumentów dotyczących odnowy liturgii w Seminarjach Duchownych ukazuje ogromny skok, jaki zrobiła liturgia już w zakresie jej nauczania, czyli informacji. Wykład liturgii³ musi być mistagogią, czyli wtajemniczeniem w sens aktualnie sprawowanych w Kościele czynności liturgicznych (teksty, obrzędy, znaki). I dlatego podstawowym podręcznikiem z liturgii jest sama księga liturgiczna wraz z Wstępem do niej, uwzględniającym zarówno same rubryki jak i ich teologiczny sens. Z kolei przy wykładzie należy uwzględnić historię obrzędów, która z jednej strony chroni od dowolnych intepretacji tych obrzędów, a z drugiej pozwala odróżnić w obrzędzie to co istotne oraz zmienną szatę zewnętrzną. Następnie, bardzo ważną rzeczą jest wiązanie liturgii z różnymi naukami humanistycznymi i teologicznymi. A za najbardziej istotne przy wykładzie należy uznać ukazywanie teologicznej wymowy danego obrzędu liturgicznego. Wreszcie nie można zapomnieć o doniosłej roli ćwiczeń praktycznych z liturgii⁴.

II. PRZEŻYWANIE LITURGII

Liturgii nie można jednak ograniczyć tylko do nauczania. Wszystkie dokumenty traktujące o odnowie liturgii domagają się, aby alumni w Seminarjach Duchownych byli liturgicznie formowani, wychowywani. Informacja o liturgii jest wprawdzie jednym z integralnych ele-

³ Zob. S. Czerwik, *Liturgia w wykładach seminaryjnych*, RBL 35 (1982) 115—129.

⁴ Zob. W. Głowa, *Ćwiczenia praktyczne z liturgii*, RBL 35 (1982) 130—147.

mentów formacji liturgicznej, ale jest jednak tylko częścią tej formacji i dlatego sama nie wystarcza. Musi zatem w ślad za wykładami iść życie liturgiczne. I tak: wykłady o Mszy św. muszą prowadzić do lepszego uczestniczenia w Najświętszej Ofierze, zaznajamianie się z Liturgią Godzin powinno uczyć lepszej rozmowy z Bogiem przy pomocy brewiarza, a studium nad sakramentem pokuty powinno im pomóc autentyczniej spotkać się z Chrystusem miłosiernym w sakramencie pojednania.

1. *Eucharystia — centrum i szczyt w życiu seminaryjnym*

Duchowe życie alumnów koncentruje się wokół Eucharystii codziennie sprawowanej (por. Instrukcja, 1979, nr 23). Jest ona naprawdę źródłem, z którego alumni czerpią siłę do nauki oraz pracy nad sobą i szczytem, do którego zmierza cała ich działalność. Główna troska położona jest na to, aby klerycy „podczas tego misterium wiary nie byli obecni jako obcy i milczący widzowie, lecz aby przez obrzędy i modlitwy tę tajemnicę dobrze zrozumieli, w świętej czynności uczestniczyli świadomie, pobożnie i czynnie, byli kształtowani przez słowo Boże, posilili się przy stole Ciała Pańskiego i składali Bogu dzięki, a ofiarując niepokalaną Hostię nie tylko przez ręce kapłana, lecz także razem z nim, uczyli się samych siebie składać w ofierze i za pośrednictwem Chrystusa z każdym dniem doskonalili się w zjednoczeniu z Bogiem i wzajemnie z sobą, aby w końcu Bóg był wszystkim we wszystkich” (KL 48).

Szczególnie uroczyste Eucharystia jest sprawowana we wszystkie niedziele i czwartki. Niedziela to przecież Dzień Pański, dzień spotkania się Zmartwychwstałego Pana z uczniami przy stole (por. 24, 36 nn; J 20—19 nn). A każdy czwartek z kolei jest wspomnieniem Wielkiego Czwartku — dnia Eucharystii i dnia ustanowienia sakramentu kapłaństwa. W te dni Msza św., w której uczestniczy cała wspólnota seminaryjna, jest koncelebrowana przez przełożonych i profesorów Seminarium Duchownego. Służba liturgiczna występuje wtedy w pełnym składzie, tj. ministrant z kadzielnicę, z krzyżem, ministranci ze świecami, lektorzy, psalterzysta, kantor, akolici i diakon (od święceń diakonatu). W pozostałe dni tygodnia nie stosuje się okadzeń, ale służba liturgiczna występuje w tym samym składzie co i w niedziele czy czwartki. Sama Msza św. przybiera charakter bardziej lub mniej uroczysty w zależności od rangi danego dnia liturgicznego. W uroczystości i święta śpiewa się wszystkie pieśni procesyjne (na Wejście, Przygotowanie darów, Komunię św. i na Zakończenie) i pieśń dziękczynną po Komunii św., a także *Kyrie*, *Chwała*, wszystkie trzy modlitwy mszalne, wezwania *Modlitwy Powszechnej*, *Prefację* i *Święty*, „Oto wielka tajemnica wiary” z odpowiedzią ludu, doksologię końcową („Przez Chrystusa...”), *Modlitwę Pańską* i „Wybaw nas” z zakończeniem ludu „Bo Twoje jest królestwo...”, „Pokój Pański”

i Baranku Boży. Natomiast w dni powszednie i we Wspomnienia zasadniczo Msza św. jest recytowana, z tym, że niektóre elementy są śpiewane.

Zasadniczym miejscem sprawowania Eucharystii jest kaplica seminaryjna, ale w każdą niedzielę i w uroczystości społeczność seminaryjna wraz z księżmi wychowawcami i profesorami gromadzi się na przeżywanie Najświętszej Ofiary w katedrze. W tej mszy katedralnej zwykle sprawuje swoją funkcję liturgiczną schola, a niekiedy chór klerycki. Komunia św. zawsze jest udzielana z tej samej Ofiary, chociaż nie zawsze stosuje się procesje z darami w rozbudowanej formie. Sami klerycy przygotowują do każdej Mszy św. odpowiednie pieśni (procesyjne i dziękczynne po Komunii św.), wezwania do Modlitwy powszechnej, ustalają zgodnie z Kalendarzem liturgicznym formularz mszalny, dobierają stosowną Modlitwę Eucharystyczną, raz w tygodniu układają modlitwę dziękczynną po Komunii św., a w niedzielę prowadzą komentarz samodzielnie przygotowany. Każdy też alumn w ciągu trzech ostatnich lat studiów, wygłasza przynajmniej trzy homilie: na czwartym roku w kaplicy seminaryjnej, a na piątym i szóstym w kościołach parafialnych. Homilia jest stałym elementem Mszy św. i jest głoszona przez przełożonych, którzy przewodniczą Eucharystii, zmieniając się co tydzień. Raz w tygodniu Msza św. jest łączona z Laudesami, by w ten sposób alumni mieli okazję pełniejszego wychwalania Boga i dziękowania Mu za wszystkie Jego dobrodziejstwa, a także w celu stosowania zalecaną przez Instrukcję o liturgicznym wychowaniu alumnów (1965 r.) różnorodność form sprawowania Eucharystii (nr 23). Temu celowi służy także odprawianie raz w tygodniu Mszy św. w języku łacińskim.

Ze Mszą św. połączony jest kult Eucharystii. Już sama praktyka brania do wystawiania Najświętszego Sakramentu Hostii konsekrowanej w przedniej Mszy św., a także umieszczenie monstrancji czy puszki do adoracji na ołtarzu, mówi o tym związku. A jeszcze bardziej wynika on ze stosowania odpowiednich tekstów w czasie adoracji. Wreszcie nawiedzenie Najświętszego Sakramentu jest proponowane jako kontynuacja mszalnego dziękczynienia po Komunii św. i równocześnie jako przygotowanie się do następnej Eucharystii.

2. Liturgia Godzin — modlitwa wspólnoty seminaryjnej

Z Godzin brewiarzowych cała wspólnota seminaryjna codziennie odmawia Godzinę popołudniową i Kompletę, a w każdą niedzielę i uroczystość oraz kilka razy w tygodniu Jutrznę i Nieszpory. W pozostałe dni tygodnia te dwie godziny brewiarzowe (Jutrznia i Nieszpory), odmawiają, w imieniu całego Seminarium, alumni z poszczególnych lat studiów. Jutrznia i Nieszpory odmawiane przez wszystkich alumnów mają zawsze charakter uroczysty: są śpiewane pod przewodnictwem kapłana, ubranego w albę, stułę i kape, z udziałem mi-

nistrantów, kantora i lektora oraz z zastosowaniem kadzidła na „Błogosławiony Pan, Bóg Izraela” i „Wielbi dusza moja Pana”. Tak samo uroczysty charakter ma niedzielna Modlitwa popołudniowa. W pozostałych przypadkach Godzinom modlitewnym przewodniczy albo wychowawca (gdy modli się kurs, który wychowuje), albo przełożony pełniący dyżur, względnie kleryk prowadzący w danym tygodniu modlitwy.

3. *Przeżywanie Niedzieli w Seminarium Duchownym.*

Dzień Pański jest w Seminarium Duchownym szczególnym dniem świątecznym. Widoczne jest to najpierw w uroczystym sprawowaniu Eucharystii oraz Jutrzni, Modlitwy popołudniowej i Nieszporów. Oprócz tego, Niedziela jest dniem radości płynącej ze świadczenia dobra. Alumni w tym dniu odwiedzają chorych i ludzi starszych, samotnych, mają więcej czasu wolnego dla bliźnich, by przez te kontakty wzajemnie się ubogacać, a także są odwiedzani przez swoje rodziny.

Do dobrego przeżycia niedzieli, klerycy przygotowują się czuwaniem modlitewno-refleksyjnym w sobotni wieczór („Wigilia niedzielna” — rodzaj kręgu biblijnego). Ci zaś, którzy mają spełniać odpowiednie funkcje w liturgii katedralnej, mają jeszcze odpowiednie przygotowanie z zakresu obowiązujących rytów w zgromadzeniu liturgicznym.

4. *Życie sakramentalne alumnów.*

Życie sakramentalne kleryków to codzienna Komunia św. w ramach sprawowanej Eucharystii, cotygodniowe przystępowanie do sakramentu pokuty i doroczne święcenia kapłańskie tych, którzy kończą szósty rok studiów.

W Seminarium duchownym jest nie do pomyślenia udział we Mszy św. bez przystąpienia do Komunii św. Alumni przygotowują się do Komunii św., przygotowując się do uczestnictwa we Mszy św. Czynią to już w czasie nawiedzenia Najświętszego Sakramentu w dniu poprzedzającym sprawowanie Najświętszej Ofiary, temu służy milczenie trwające od modlitw wieczornych aż do porannej Mszy św., a także samo uczestnictwo w Eucharystii. Natomiast na dziękczynienie pokomunijne zawsze jest przeznaczona chwila ciszy po rozdaniu Komunii św. Często śpiewana jest także odpowiednia pieśń dziękczynna, raz w tygodniu odmawiana jest układana przez alumnów modlitwa dziękczynna, a niekiedy dziękczynienie jest odprawiane w ciszy. Dla wyrażenia wdzięczności Bogu za wszystkie Jego dobrodziejstwa służą także Nieszpory oraz popołudniowe nawiedzenie Najświętszego Sakramentu.

Każdy piątek — dzień śmierci Jezusa Chrystusa, w Seminarium Duchownym ma charakter pokutny. Klerycy odprawiają w tym dniu

Drogę krzyżową (w Wielkim Poście wspólnotowo, w pozostałe piątki indywidualnie), Nabożeństwo pokutne i korzystają z Sakramentu pokuty. Zarówno Nabożeństwa pokutne jak i zreformowana liturgia sakramentu pokuty pomagają unikać rutyny i automatyzacji w praktykowaniu sakramentu Bożego miłosierdzia. Uroczystym dla wspólnoty seminaryjnej jest dzień święceń kapłańskich, święceń diakonatu, przyjęcia posługi akolity czy lektora oraz dzień obłóczyn. Odnowiona liturgia tych święceń i posług, bardziej przemawia zarówno do przyjmujących święcenia czy posługi, jak i do tych, którzy w tych świętych czynnościach uczestniczą.

III. Korzyści płynące z odnowionej liturgii.

Liturgia wykładana i sprawowana w Seminariach Duchownych zgodnie z wymogami odnowy, to rzeczywiście miejsce prawdziwie kapłańskiej formacji. „Przede wszystkim ubogaca życie przyszłego sługi ołtarza pod różnymi względami, tak naukowymi i duchowymi, jak też ludzkimi” (Instrukcja, 1965, nr 6). Jest ona *szkołą ascezy*, bo ten, kto w niej bierze udział, musi stać się uczestnikiem paschalnego misterium Chrystusa, a także musi zdobywać się na karność w religijnym zachowaniu obrzędów oraz oczyszczać swoje serce (Instrukcja, 1965, nr 7). Liturgia jest także *szkołą modlitwy* ponieważ dostarcza jej tak treści, jak i podstawowego usposobnienia, oraz najlepszej formy, a także jak najbardziej powszechnych intencji” (Tamże, nr 7). Jest *szkołą nadprzyrodzonej kontemplacji*, która dokonuje się pod tchnieniem Ducha Świętego w zakrytym świetle tajemnic wiary, poprzez święte znaki, które łączą z Bogiem, ale Go jednak w pełni nie objawiają, by w ten sposób w duszy zachować i wzmocnić pragnienie doskonalszego zjednoczenia” (J.w., nr 7). Jest ona *szkołą sztuki*, która w ciągu wieków ukształtowała największych mistrzów, doprowadziła talenty do wykonania przepięknych dzieł i dlatego karmi przez całe życie tych, którzy w duszy gorliwości o dom Pański zachowują” (Instrukcja, 1965, nr 8). W końcu, liturgia *pomaga w czysto ludzkim wychowaniu alumnów*. „Jako, bowiem, sprawowanie pewnych czynności wymaga różnych zalet, potrzebnych w działaniu, pobudzając młodego kleryka do zastosowania nie tylko nabytej wiedzy, ale też swojej pomysłowości i naturalnych darów. Jako zaś sprawowanie czynności wspólnej, ujawnia jego społeczne cnoty, dając mu wycucie wspólnoty i miejsca, jakie w niej zajmuje, a także poczucie karności i łączności z braćmi; poza tym rozwija, i to jak najbardziej, uwagę, umiar i roztropność” (tamże, nr 8).

Te wszystkie i inne jeszcze dobrodziejstwa, jakie daje liturgia, domagają się, aby dzieło liturgicznej odnowy w Seminariach Duchownych, było podejmowane ciągle od nowa.